

Kulturna aktivnost u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačkog rata

Milorad Gajić

Uporedo sa podizanjem i razgaranjem oružanog ustanka, sa njegovim plimama i osekama, rasla je i sve više postajala neodoljivom potrebom kulturna djelatnost u vojnim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji. Sa prvom ustaničkom puškom, može se reći, počele su da niču i prve spontane inicijative na planu kulturne djelatnosti, koje su poslije prerasle u čvršće i organizovanije forme rada.

Tu, prije svega, treba istaći partizansku pisanu riječ, koja je u obliku letaka, šapirografisanih radio-vijesti i informativnih biltena, tih prvih vjesnika i preteča kasnije veoma razvijene i dobro uređene partizanske štampe, nicala i rasla zajedno sa našim čutama, bataljonima i brigadama u Bosni i Hercegovini, kao i u ostalim krajevima Jugoslavije. Ona je širila istinu o našoj oslobodilačkoj borbi i savezničkim frontovima, podizala borbeni duh naroda i odigrala značajnu ulogu u političkoj mobilizaciji masa u borbi protiv okupatora. Danas mi već nismo u mogućnosti da tačno znamo koliko je tih materijala bilo, kada su i gdje sve izlazili, pri kojim jedinicama i na kojim terenima, jer kako su ti pisani tekstovi brzo nastajali i u ograničenom broju primjeraka izlazili, s obzirom na oskudne tehničke mogućnosti u to vrijeme, tako su se isto brzo i gubili i nestajali u dinamici i vrtoglavom tempu oružanog ustanka. Pouzdano se samo zna to da ih je bilo mnogo, i u odnosu na njihov broj, malo ih je sačuvano.

Među prvim pisanim tekstovima svakako se izdvaja »Gerilac«, prvi partizanski list u Bosni i Hercegovini. On se pojavio odmah, sa našim prvim uspjesima i akcijama u Bos. krajini, još onih ranih avgustovskih dana 1941. i za čitavo vrijeme svoga izlaženja bio izvrstan informator i propagator naše borbe. Kada ga danas čita, čovjek ostaje impresioniran njegovom aktuelnošću, svježinom i neposrednošću prave i kratke, dobro odabrane i upečatljive informacije. »Gerilac« je uređivan veoma znalčki i s visokom novinarskom umješnošću, sa izvanredno istančanim nervom za ono što je najbitnije i najaktuelnije. Uređivao ga je jedan od najtalentovanijih partizanskih novinara u toku rata, poznati banjalučki revolucionar i šahista Nikica Pavlić.

Na terenu Bos. krajine, već u prvoj polovini 1942, kao rezultat dotadašnjih iskustava i potreba u izdavanju informativnih biltena, radio-vijesti, »Gerilca« i drugih listova, formiran je jedinstven u to vrijeme po originalnosti i smjelosti zamisli, neka vrsta male partizanske novinske agencije — Partizanski obavještajni biro Operativnog štaba narodnooslobodilačke i dobrovoljačke vojske za Bos. krajinu — ili POB, kako se skraćeno zvao, koji se brinuo za informativnu stranu, prikupljao vijesti sa naših i savezničkih frontova i izdavao »Krajiške partizanske novine«.

Uporedo sa prvom pisanom riječi, koju su u narod unosili borci revolucije, javljaju se i prve kulturne ekipe pri vojnim jedinicama, koje daju raznovrsne priredbe i po najzabačenijim selima oslobođene teritorije. U program su obično uvrštavane solo i horske recitacije, pjesme, poneki pozorišni komad i predavanje o političkoj situaciji i ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta.

Ovakve priredbe su naišle na odličan prijem u narodu, a naročito omladini, koja je masovno hrlila na takve večeri. To je bila jedna od najpopularnijih i najuspješnijih formi kulturnog rada, posredstvom kojeg je omladina stupala u redove narodnooslobodilačkog pokreta. Naročito je SKOJ bio aktivan u organizovanju ovih kulturnih priredbi, on je njihovim posredstvom bio stalno u kontaktu sa najširim masama omladine, osjećao dah i bilo njeno, snažno djelovao i politički uticao na njeno ideološko opredjeljivanje i vezivanje za ciljeve narodnooslobodilačke borbe.

U toku rata, zahvaljujući predanom angažovanju SKOJ-a i kulturnih ekipa vojnih jedinica, gotovo da i nije bilo sela koje nije imalo svoju kulturnu ekipu, ili na neki drugi način nije bilo obuhvaćeno kulturnim radom. Samo ilustracije radi navodim izvještaj Okružnog komiteta KPJ za Podgrmeč od 31. oktobra 1943. Oblasnom Komitetu KPJ za Bos. krajinu, u kome se kaže da su na tom terenu za kratko vrijeme održane tri kulturne priredbe kojima je prisustvovalo preko hiljadu ljudi. Prva je održana u Majkić Japri i nju je priredio ženski omladinski tečaj koji je radio u tom selu. Drugu je priredbu u Velikom Radiću organizovala kulturna ekipa Osme krajiške brigade, na kojoj je pored ostalih tačaka prikazana i Čopićeva šaljiva jednočinka »Lađa tone, miši se spasavaju«, a u Hašanima opet seoska omladina, u zajednici sa kulturnom ekipom Drugog bataljona Osme krajiške brigade, ni manje ni više, nego čak daje i poznatu dramu Karela Čepeka »Mati«! I, na kraju, ovako završava izvještaj Okružnog komiteta: »Sve tri ove priredbe imale su lijepog uspjeha i kod naroda stvorile veliko oduševljenje«. Eto, tako je u toku oslobodilačkog rata naše selo i teritorija očišćena od okupatora bila obuhvaćena intenzivnim kulturnim radom.

Kada se danas, iz ove vremenske retrospektive, posmatra ta aktivnost, onda istraživač ostaje zadivljen entuzijazmom, upornošću, raznovrsnošću i maštovitošću brojnih znanih i nezvanih kulturnih poslenika i boraca koji su i u najtežim, surovim ratnim uslovima smogli stvaralačke snage i podstreka da prionu na pionirske akcije i inicijative koje su označavale jedan promijenjen odnos i novu politiku što šireg otvaranja bogatog spektra kulturne baštine i smišljene orijentacije u tim htijenjima na običnog radnog čovjeka i borca, koji je na svojim plećima iznio terete oružane borbe i revolucije.

Kakva je bila atmosfera za takav rad, šta je on značio i kakve dimenzije imao, kakvu je snagu nosio i kako je plijenio ljude, borce i omladinu, kakva je klima vladala na oslobođenoj teritoriji u tom pogledu, veoma je karakterističan izvještaj o Oblasnoj konferenciji narodnooslobodilačkog odbora za

Bosansku krajinu, održanoj u Mrkonjić Gradu, objavljen u »Glasu narodno-oslobodilačkog pokreta u Bos. Krajini«, br. 8. od 4. oktobra 1943. godine, u kome se, poslije opširne informacije na nekoliko strana o samom toku konferencije, govori i o priredbi članova Pozorišta narodnog oslobođenja.

»Oni su nam, piše list, ostali u svježoj uspomeni još odlani, iz Bihaća i ostalih naših oslobođenih gradova. Među njima se nalaze poznati zagrebački glumci Afrić, Repak, Rutić i Kropševa, koji u naše narodno pozorište okupljaju mlade darovite ljude. To su umjetnici koji nisu ostali gluhi na tutanj narodnog ustanka, koji su napustili obeščašćene pozorišne daske i publiku fašističkih divljaka i prišli svome narodu da ga putem umjetnosti uzdižu u borbi, da zajedno sa svojim narodom izvojuju i slobodu umjetnosti. Ti naši umjetnici prošli su zajedno s našim brigadama kroz ljute bitke u Crnoj Gori, Sandžaku i Istočnoj Bosni.

Večerašnja njihova priredba tako je dobra, da bi mogla da zadovolji i prefinjen umjetnički ukus. Kroz njihova usta i pokrete, riječi dobivaju svoju punu snagu, prodiru u čovjeka i potresaju ga u njegovim najtananijim dubinama.«

»Karikatura bespovratne prošlosti, piše dalje list, u horski obrađenoj 'Staroj priči' Milorada Mitrovića i Čehovljevoj 'Prosidbi', karikatura paveličeve sadašnjosti u Čopićevom 'Cestaru Muji', te karikature uskrsele na pozornici kao smiješne sablasti nasmijavaju do suza«.

»Nezaboravan i drag nam je ostao, zaključuje 'Glas' svoj izvještaj, ovaj nastup našeg pozorišta. Publika, čestiti sinovi našeg naroda, koji su počeli da izgrađuju našu novu, istinski narodnu vlast, ispoljili su večeras i svoju duboku pristupačnost umjetnosti. Poslije ovoga programa publika je zaista ustreperila. Dvoranom je poteklo nepresušno kozarsko kolo«.

Sistematski i organizovan rad na kulturnom planu počinje sa porastom vojnih jedinica i stvaranjem oslobođene teritorije. Za ocjenu toga rada, njegovu dubinu i širinu koju je zahvatio, za probleme koji su iskrslili u tom periodu veoma je karakterističan članak »Nekoliko pitanja kulturno-prosvetnog rada«, objavljen u druničkoj »Borbi«, br. 34. od 10. januara 1943, u kome se kaže da je agitaciono-propagandni rad na oslobođenoj teritoriji sve intenzivniji, obuhvata već i najzabačenija sela i stiže sve raznovrsnije oblike, od zborova do kulturnih priredaba Kazališta narodnog oslobođenja i onih koje održavaju diletantske grupe ili sami borci iz brigada. U tom radu postignuti se veliki uspjesi. Pored toga, u narodu je probuđen ogroman interes za politička zbivanja i žeđ za saznanjem novih stvari, u tom radu se svakodnevno osposobljavaju i novi mladi aktivisti, među njima i mnogo omladinaca i žena, koji samostalno i slobodno istupaju, i koji su već i danas nosioci toga rada, naročito u selima.

U članku se podvlači da pitanje materijala predstavlja veliku teškoću, ali ni to nije nerješivo. U prvom redu, valja odbaciti tvrdnju, koja se mnogo puta čuje, da narodu treba pružati stvari »koje on može razumjeti«. To, šta narod »može razumjeti«, postavlja se mnogo puta jednostrano i na štetu kulturnog podizanja naroda. Na primjer, mnogi na brzu ruku napravljeni »skečevi«, iako su na izgled »prigodni« za dnevnu političku propagandu, ne koriste mnogo tome da se narod upozna sa istinskom kulturom i umjetnošću. Već i dosadašnje iskustvo pokazuje da narod instinktivno prima samo ono što doista i ima umjetničku vrijednost. Razumijevanje koje je publika pokazala za probrane tačke Kazališta narodnog oslobođenja, najbolja su potvrda

tome. A ako to negdje i nije slučaj, u narodu treba razvijati pravilno shvaćanje umjetnosti, pozorišta, slikarstva, vodeći računa o činjenici da mnogi prvi put vide i pozornicu, pa da im jasno treba protumačiti čitav program. Bar sada, na oslobođenoj teritoriji, ima uslova da se narodu pruži ono što mu ranije nije bilo pristupačno. Zato se treba osloboditi nebrizljivo i nepravilnog odnosa i prema narodu i prema kulturi.

Kulturna aktivnost u toku narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini naročito je intenzivna na područjima gdje su stvorene veće partizanske teritorije i oslobođeni značajniji gradski centri, koji su ne samo zračili i imali uticaja na dalje tokove i zbivanja u samoj Bosni i Hercegovini nego su naišli na veliki odjek i u ostalim krajevima Jugoslavije. Već oslobođenje Bihaća u jesen 1942. i stvaranje takozvane »Bihaćke republike«, kada je Bihać postao ne samo političko nego i kulturno žarište naše revolucije, dalo je dovoljnog impulsa za svestraniju i raznovrsniju kulturnu aktivnost.

Tu, prije svega, treba istaći djelatnost Kazališta narodnog oslobođenja, može se reći, prve kulturne institucije nove Jugoslavije, koje je osnovano sa zadatkom »da svojim priredbama, kazališnim predstavama, koncertima, predavanjima, konkursima, organizacijom diletantskih i putujućih trupa, izdavanjem brošura, knjiga, kazališnih novina i časopisa potpomogne narodnooslobodilačku borbu i proširi interes za kazališnu umjetnost«, kako je to zabilježeno u »Narodnom oslobođenju«, organu AVNOJ-a, br. 2. od 7. januara 1943. godine. Isti list napominje da se u Kazalištu, pored istaknutih zagrebačkih glumaca, nalazi i više mladih partizana i partizanki koji su pokazali lijep glumački talenat i da to narodno pozorište obilazi oslobođena sela i gradove i daje predstave i na mjestima gdje ranije ne samo da nisu držane nikakve pozorišne predstave nego gdje se, možda, nikada nije ni čulo da postoji tako nešto kao što je pozorište.

Svakako je interesantan podatak i o diletantskoj grupi Centralne vojne bolnice, koja je 24. decembra 1942. godine u Bihaću, u sali bioskopa »Central«, održala priredbu namjesto pozorišne ekipe jedne vojne jedinice koja je hitno morala otići na položaj. Na programu je bila i jedna horska recitacija iz »Gorskog vijenca« i kako se u tim stihovima pominjao bog, članovi ekipe kao »dobri« aktivisti, odlučili su da to izostave i donekle izmijene Njegoševe stihove. Sutradan je to naišlo na oštru kritiku Veselina Masleše, jer se, po njegovim riječima, u jednom umjetničkom djelu ne smije ništa samovoljno mijenjati.

To je još jedan konkretan podatak kakav je bio principijelan stav prema kulturi i slobodi umjetničkog stvaralaštva i kako su se pojedini istaknuti rukovodioci oružanog ustanka i revolucije odgovorno odnosili i prema umjetničkom djelu i njegovom autoru, koliko su poštovali izvorni autorski tekst i branili ga od samovolje i iskrivljavanja.

Isto tako, ne manje značajna je i činjenica da se i napisom u »Borbi« u već pomenutom članku, i već u tom vremenu, javlja otpor protiv birokratskog shvaćanja i potcjenjivanja narodnih masa, protiv vulgarizacije i nevrjednih improvizacija, da narodu, tobože, treba davati samo ono što on »može razumjeti« i da mu zbog toga mnoge kulturne vrijednosti nisu pristupačne. »Borba« energično ustaje protiv takvog shvaćanja i zalaže se za što čvršće povezivanje kulturnih ekipa i njihovih pregalaca za narodnooslobodilačke odbore, što znači za demokratske puteve i metode, za demokratsku bazu i masovni oslonac u borbi protiv birokratizma i na sektoru kulture.

Bihački period je veoma značajan za naše pozorište. Bilo je to, kako piše Joža Rutić, »prvi put otkada postoji partizansko pozorište da se relativno duže zadržimo u jednom mestu u kojem smo imali mogućnosti da se pozabavimo pitanjima bolje organizacije naše ustanove i da posvetimo više vremena razgovorima oko repertoarske politike. U tim razgovorima veliku pomoć pružili su nam drugovi Moša Pijade (ćiča Janko), Ivo Lola Ribar i Veselin Masleša koji su, skoro svakodnevno, učestvovali u našim diskusijama i razgovorima. Plodovi bihačkog perioda osetili su se tek posle pete ofenzive u slobodnom Jajcu, te kasnije u Bosanskom Petrovcu i Drvaru. Tamo smo nastavili svoj rad i razvili punu aktivnost, kao na primer: horsko pevanje, folklorne igre, balet, celovečernje predstave i drugo«.

Kazalište narodnog oslobođenja odigralo je krupnu ulogu u širenju pozorišne kulture u onom burnom vremenu. Sa nevidenim entuzijazmom i pregalaštvom, kakav samo može dati revolucionarni zanos, na partizansku pozorišnu scenu smjelo i nadahnuo postavljani su dramski tekstovi Nušića, Kocića, Čehova, Gogolja, Tolstoja i drugih pisaca, a u horskim i solo recitacijama partizanska publika imala je izvanrednu priliku da u znalačkoj i nadahnujetoj interpretaciji sluša poetske rafale Majakovskog, patriotsku i socijalnu poeziju Šantića i Rakića, kao i poetsko stvaralaštvo svojih saboraca Branka Ćopića i Skendera Kulenovića. Na repertoaru je bilo i nekoliko baletskih tačaka u koreografiji Žorža Skrigina. Posebna baletska tačka u kojoj je učestvovalo više igrača bila je balet »Ustanak« za koji je originalnu muziku napisao Nikola Hercigonja.

Narodni univerzitet, koji je osnovan po oslobođenju Bihaća i smješten u zgradu gimnazije, druga je kulturna institucija nove Jugoslavije, koja je zaživjela u neobičnim uslovima oružanog ustanka i revolucije. Kakvu je ulogu trebalo da odigra Narodni univerzitet i kakvi su mu zadaci bili, najbolje se vidi iz prvog člana statuta ove kulturne ustanove, u kome se kaže da u današnje doba narodnooslobodilačke borbe, kad široki narodni slojevi, lišavani dosad škole, osjećaju najoštriju životnu potrebu za pravim znanjem i naukom, i kad je fašistički neprijatelj razorio, dijelom kompromitovao, a dijelom uništio stare školovane kadrove, javlja se našusna potreba za školom koja će pružiti naučna znanja najširim narodnim slojevima i stvoriti nove školovane kadrove ponikle u samoj narodnooslobodilačkoj borbi.

U radu katedri Narodnog univerziteta, čiji je rektor bio dr Kosta Grubačić, pored izvjesnog broja najboljih bihačkih profesora, učestvovao je i Veselin Masleša sa predavanjima iz političke ekonomije. Nastava dijalektičkog i istorijskog materijalizma povjerena je dru Dušanu Nedeljkoviću, a književnost je predavao Ivan Goran Kovačić, koji je, pored drugih tema koje je imao u svom programu, održao i jedno blistavo predavanje o Bajronu, Šeliju, Puškinu, Vuku i narodnoj poeziji, »koje je bilo i nauka i pesma i koje smo svi bez daha slušali«.

U to vrijeme Bihać je postao i stjecište slikara-boraca. Među njima su bili Pivo Karamatijević, Marijan Detoni, Vojo Dimitrijević i drugi, a pri Propagandnom odjeljenju AVNOJ-a djelovala je i mala slikarska radionica sa Durom Tiljkom i Ismetom Mujezinovićem, koja je tih mjeseci bila neke vrste klub partizana-umjetnika. U njoj su se satajali slikari, pjesnici i drugi kulturni radnici. Ovi slikari-borci u svojim radovima toga vremena i kasnije likovno su dali i izrazili Bosnu i njene ljude, njenu borbu i stradanja, njenu buntovnu i nemirnu prirodu, nepokornu i prkosnu.

Oslobođenje Tuzle u jesen 1943. i stvaranje veće oslobođene teritorije u istočnoj Bosni omogućilo je takođe intenzivniju kulturnu djelatnost i na tom području. Poneseni bihaćkim iskustvom, Ismet Mujezinović i Vojo Dimitrijević stvaraju u Tuzli slikarsku radionicu. Po kazivanju Meše Selimovića, koji je tada radio u Agitpropu Oblasnog komiteta, u to vrijeme djeluje neka vrsta partizanskog sintetičkog teatra, recitacije uz projekciju filma, hor, orkestar, balet. Na tom terenu razvija svoju aktivnost vrsni glumac Nikola Popović i kompozitor i dirigent Oskar Danon. Čak se u Semberiji osniva i Dramska škola za talentovane mlade ljude i djevojke, u kojoj se naročita pažnja posvećuje dikciji, recitaciji, horskom pjevanju itd.

Ovdje je posebno značajna izdavačka djelatnost Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu i izlaženje u to vrijeme jedinstvene »Biblioteke marksizmalenjinizma« u izboru i redakciji dra Dušana Nedeljkovića. Izašlo je svega šest svezaka te biblioteke. U prvoj svesci objavljeno je Lenjinovo djelo »Šta da se radi« i »Marksizam«, druga sveska nosi naslov »Učenje o partiji«, treća »Nacionalno pitanje«, četvrta »Seljačko pitanje«, peta »Strategija i taktika« i šesta »Boljševički stil u radu«.

Povodom dvadesetpetogodišnjice Lenjinove smrti, takođe je objavljeno djelo Anri Barbisa »Lenjin«, a odštampano je i šest glava »Istorije SKP(b)«. U Bijeljini je, opet, ugledala svjetla i knjiga »Antifašističke pjesme«.

Naravno, oslobođenje Jajca i sve ono što se tamo zbilo novembarskih dana 1943. daje nove impulse. Za kulturnu klimu i atmosferu, kakva je tada vladala u Jajcu i na oslobođenoj teritoriji uopšte, karakteristična je svečanost prilikom otvaranja Doma kulture u gradu, koju je tako brižljivo i jedini u to vrijeme zabilježio »Glas narodnooslobodilačkog pokreta u Bos. Krajini«, br. 10. od 25. oktobra 1943, s napomenom da je to stav narodnooslobodilačkog pokreta prema kulturi uopšte, u kome se nalaze i ove riječi:

»Grad Jajce, od večeras, ima svoj dom kulture. Ta činjenica će još jednom potvrditi da je našoj oslobodilačkoj vojsci i našoj novoj, narodnoj vlasti sveto pravo naroda na život i kulturu, na kulturni i srećan život. I više od toga — ta činjenica potvrđuje da naši ratnici slobode i izvršiocu narodne vlasti već danas misle ne samo o pravu naroda na slobodan i kulturni život, nego i o mogućnostima ostvarenja toga prava, o sredstvima njegovog ostvarenja. Bez tih sredstava, bez dvorana i pozornica, klupa i sijalica, štamparija i hartije, knjiga i učionica, bez svega toga kao vlasništva naroda, pravo naroda na jednakost, slobodu, život i kulturu bilo bi samo mrtvo slovo na papiru«.

Poslije Bihaća, sada Jajce postaje politički i kulturni centar revolucije. Pozorište narodnog oslobođenja, popunjeno novim kadrovima i obogaćeno bihaćkim iskustvom, daje pečat kulturnom životu grada, proširuje svoj repertoar, popunjava balet i plijeni gledaoce vrsnom glumom i izvođenjem. Ono djeluje ne samo u Jajcu nego obilazi mnoga sela i gradove, plemeni, bodri i osvaja novu publiku. Ono stiže u Drvar, Bosanski Petrovac, Mrkonjić Grad. Godinu dana kasnije u Jajcu se formira Centralna pozorišna grupa za Bosnu i Hercegovinu.

Nemam pretenzija da nabrajam sve kulturne manifestacije koje su, nošene revolucionarnim zanosom i tempom, bile veoma brojne u toku narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini, niti je moguće zabilježiti rad svih tih kulturnih ekipa koje su djelovale po brigadama i drugim vojnim jedinicama, u sastavima omladinskih i drugih organizacija po selima i gradovima. Ovom prilikom hoću samo da istaknem intenzitet te aktivnosti, koja pokazuje

kvalitetno nov odnos prema kulturi. Gde se u širinu, u mase, u narod. Kada je riječ o kulturnoj politici, onda je naglasak na otvaranju prema publici, u traženju i osvajanju novih prostora za kulturnu djelatnost, a ne u zatvaranju u uske gradske okvire i tjeskobu.

U skladu za tim naraslim potrebama i interesovanju za kulturnu aktivnost, na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a drug Ante Babić podnosi poseban referat »Rad narodnooslobodilačkih vlasti na prosvjetnom polju«, u kome se ističe da na daljem kulturnom izgrađivanju treba složno da rade sve antifašističke, kulturne i omladinske organizacije uz pomoć i saradnju narodnih vlasti. U tom radu, domu kulture, kao žarištu čitavog kulturnog života naroda, pripašće prva uloga. Njegov glavni zadatak treba da bude produbljivanje pismenosti i podizanje prosvijećenosti putem čitaonica, narodnih knjižnica, radija i pozorišnih priredaba. U domu kulture treba provesti organizaciju popularno-naučnih predavanja koja će obuhvatiti sva ona pitanja iz oblasti nauke i koja su u uskoj vezi sa narodnim životom. Tako će dom kulture, barem na selu, moći da nadomjesti narodni univerzitet. U referatu se dalje ističe potreba za pokretanjem jedne naučno-popularne biblioteke i da se već tada izvrše sve pripreme za takav rad. Jer, kako se naglašava, »danas u narodnim masama postoji veliko raspoloženje za čitanje. Mase su žedne prosvjete. U takvom momentu moramo učiniti sve da se narod poveže sa knjigom«. Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a treba da bdi nad ovim radom i da pazi da cjelokupan rad na ovom polju, po duhu i formi, bude uvijek u skladu sa načelima narodnooslobodilačke borbe.

U diskusiji o ovom referatu drug Salko Nazečić, da bi ilustrovao atmosferu kakva vlada po hercegovačkim selima i kakva je opšta žed za čitanjem koja je vidljiva na svakom koraku, spominje kako se danas, kada se prođe kroz ta sela, kroz ta ista sela o kojima se nekad pričalo, da narod tamo neće prosvjete, da neće nauke i kulture, da je to tako od boga dano i da se više ništa u njima ne može i neće mijenjati, danas, veli on, kad prolazite tim istim selima, već i djeca vas vuku za rukav i pitaju: »Druže, imaš li olovku, imaš li malo papira?« A Skender Kulenović, učestvujući takođe u diskusiji i govoreći o književnosti i umjetnosti i o potrebi jednog vremenskog razmaka, jedne distance, pa da se herojski period naše revolucije mogne široko i vjerno umjetnički oblikovati, izjavljuje u ime pisaca, pa i onih koji će tek doći, da ovaj »kapital nevidenih napora i herojstava neće propasti, nego da će on, uz svestranu brigu naše nove države, za naše nove umjetnike, ostati vječno živ«.

Posebnu ulogu u kulturnoj aktivnosti u Bosni i Hercegovini u toku revolucije odigrala je štampa. Značaj driničke »Borbe«, »Oslobođenja«, »Glasa narodno-oslobodilačkog pokreta u Bos. Krajini«, »Fronta slobode«, »Slobode«, »Mladog krajišnika« i drugih listova zaslužuje posebnu pažnju i istraživanje, što nije predmet ovog izlaganja. Ja bih samo, kada je riječ o štampi, istakao jedno osvježenje, koje je naša štampa dobila u toku rata saradnjom slikara i književnika-boraca. Pored ratnih izvještaja, prigodnih članaka i one uobičajene žurnalističke informativnosti i jednoličnosti, koja je uvijek profesionalno prisutna, na stranicama naše štampe u to vrijeme probijala se i snažna poetska riječ Vladimira Nazora, Branka Ćopića, Skendera Kulenovića, Riste Tošovića i drugih, samim svojim prisustvom mijenjala uobičajenu fizionomiju, unosila svježinu u našu ratnu žurnalistiku i plamenim stihovima podizala

borbeni duh. Njihova poetska riječ postala je svojina naroda i poistovetila se sa njim i njegovom borbom.

Kada su u »Borbi«, br. 34. od 8. februara 1943. objavljene Nazorove »Partizanske koračnice«, to je bio veliki kulturni događaj koji je meteorski blistavo osvijetlio poetsku riječ, snažnu i mladalačku lirsku prirodu staroga Nazora. »On me je, tako je govorio Ivo Lola Ribar, u 'Koračnicama' ne samo zadivio već prosto zaprepastio kakvom je brzinom i neposrednošću shvatio neke od bitnih lirskih poenti naše borbe«. Vladimir Nazor stihovima kratkim, jednostavnim, kao rafal ubojitim, poetski je nagovijestio pobjedonosni hod revolucije. Njegove »Partizanske koračnice« postale su svojina čitavog oružanog naroda, najljepša muzika i poetski trepet, kliktaj i zanos na dugim marševima ratnika. Njihovo objavljivanje u »Borbi« dalo je krila i tako željno očekivan, nov i svjež materijal za kulturne programe i mlade entuzijaste koji su ga sa toliko pregalaštva unosili u oslobođena sela i gradove, u gradske sale i seljačke domove.

Njegov pjesnički sadrug i saputnik na pohodu iz okupiranog Zagreba na oslobođenu partizansku teritoriju mladi dvadeset devetogodišnji Ivan Goran Kovačić, ponesen revolucionarnom plimom koja je zapljusnula čitavu zemlju, na svečanoj akademiji koja je priređena 5. januara 1943. u Bihaću u Nazorovu i njegovu čast, osjećajući usijanje i oganj ustanka kroz svaki svoj damar, izrekao je i ove nezaboravne riječi: »S vašom borbom oživotvorila se poezija, pjesništvo je postalo stvarnošću, običnom pojavom, koja se u svim svojim najfinijim nijansama, riječju i djelom, manifestirala svakog časa. To sanjano bratstvo, ta sanjana jednakost, pravda, dobrotu, taj najviši smisao ljudskog života postao je ovdje, pred nama, javom... Mene osobno hvata gotovo strah u želji da umjetnički obuhvatim ovu stvarnost i sve njene ljepote, hvata me strah, kao kad bi mi tko kazao: skupi sve svijetle, sunčane zrake i mahni njima kao zlatnim mačevima pravde i slobode oko sebe«.

Ivan Goran Kovačić, tragično ubijeni poeta i žrtva četničkih koljača, u jednom tako kratkom pjesničkom trenutku, nije vremenski dospio da umjetnički uobličiti sve ljepote koje je nosila revolucija u sebi i svojim htijenjima, a koje je tako duboko osjećao svim svojim pjesničkim bilom, ali je ipak uspio da istoči iz sebe nezaboravnu »Jamu«, taj dramatski i tragično stisnut grč i optužbu protiv ustaškog nasilja i bezakonja, taj poetski dragulj koji se penje u sami vrh našeg poetskog stvaralaštva.

Skender Kulenović, godinu dana ranije, u »Krajiškom partizanu« (dvo-broj za juli—avgust 1942) objavljuje svoju »Stojanku majku Knežopoljku«, koju je neposredno poslije neprijateljske ofanzive, za jedan dan i jednu noć, iskalio iz sebe o ljutom čemeru i jadu, o tuzi golemoj, o suzi nepresušnoj, o majčinom srcu neutješnom, o tri sina junačka, pala u slavnoj bitki kozarskoj. Tu poemu, iz krvi istočenu, još svježju i neizbrušenu, pjesnik je poslije probdivene noći u stvaralačkom grču, izrecitovao toga istoga jutra na Paležu, visu kozarskom, na dramatičnoj smotri preživjelih boraca i naroda toga kraja. Snaga te poeme leži u njenoj neposrednosti i doživljenosti, u njenoj neponovljivosti, pečaćenoj pečatom krvavim i majčinom dojkom usahlom. To je pjesničko svjedočanstvo izvanredne umjetničke vrijednosti koje pri svakom čitanju zatreperi novim strunama i skalama osjećanja i prožima žmarcima istinske poetske ljepote.

Branko Ćopić pjesnički se inspirisao isto tako u ognju revolucije. Već u »Krajiškim partizanskim novinama« (br. 24. od 8. juna 1942) objavljuje

svoju prvu pjesmu »Omladinka Mara«. Otada se ovaj partizanski pjesnik često pojavljuje na stranicama naše ratne štampe — »Krajiških partizanskih novina«, »Mladog krajišnika«, »Glasa« i drugih listova — i objavljuje svoju poetsku riječ u vatri oružanog ustanka. To poetsko stvaralaštvo, veoma plodno i bogato pjesničkim iskazivanjima, naišlo je na snažan odjek u masama. Bila je to prava estradna poezija koja je plijenila svojom neposrednošću i aktuelnošću, jednostavna i svježja, nadahnuta dinamikom i ubrzanim tempom revolucije. Njegova poetska ostvarenja »Na petrovačkoj cesti«, »Pjesma mrtvih proletera«, »Vezilja slobode«, »Marija na Prkosima« i druge ubrajaju se u bisere naše novije patriotske poezije. U »Frontu slobode« javlja se Risto Tošović sa pjesmama »Semberija«, »Karta istočne Bosne«.

Ovo poetsko stvaralaštvo, poniklo u revoluciji i nošeno njome, neujednačeno po svojoj umjetničkoj vrijednosti, ali zato dokumentarno i autentično svjedočanstvo jednog herojskog vremena, koje baš zbog toga plijeni životnošću i upečatljivošću historijskog trenutka, to svjedočanstvo iskovano na samom bijelom usijanju oružane borbe ostaće nezaboravan i dragocjen prilog našem savremenom poetskom stvaralaštvu.

Na tlu Bosne i Hercegovine, u jeku oružane borbe, slobodno su i stvaralački djelovali umjetnici i književnici-borci iz raznih krajeva Jugoslavije. U bihačkoj kuli, na primjer, Ivan Goran Kovačić je ispjevao svoju nedostižnu poemu. Vladimir Nazor je napisao svoje »Partizanske koračnice« i partizanski dnevnik, Avgustinčić je vajao u Jajcu, tamo su se likovno snažno izrazili Đorđe Andrejević-Kun, Božidar Jakac i drugi umjetnici koji su prišli oružanom ustanku i revoluciji.

Na kraju, stoji nepobitna činjenica da je u Bosni i Hercegovini, iako je ona bila opterećena teškim balastom prošlosti i zaostalosti, kulturna aktivnost u toku i za one specifične uslove narodnooslobodilačkog rata bila veoma značajna, kao u malo kom drugom, razvijenijem dijelu Jugoslavije. Upravo zahvaljujući razvoju oružanog ustanka, Bosna je u toku rata bila i ostala živi i nepokoreni bastion revolucije. U njoj su se borili najbolji sinovi naroda Jugoslavije, iskivali bratstvo i jedinstvo, na njenom tlu su se najduže zadržavali Vrhovni štab, CK KPJ i drug Tito, tu su se koncentrisali najbolji kadrovi koje je Partija vaspitavala i na tlu Bosne su se odigravale najkrvavije i najpresudnije bitke naše revolucije. Otuda je i kulturna aktivnost u periodu narodnooslobodilačkog rata bila tako značajna i snažno uticala na dalje tokove kulturnog života uopšte.

Summary

Parallely with the organization of the armed rebellion, with its high and low tides, cultural activities grew ever stronger and became an indispensable need of people, military units and everywhere else on the liberated territory. With the first rebel's rifle, so to speak, emerged the first spontaneous initiatives on the plain of cultural activities which later assumed stronger and more organized forms.

Here we have in mind first of all written word, which in the form of placards, shapirographed radio news, informative bulletins, brochoures, those first predecessors of the very widespread and well organized partisan press, it emenrged and grew up together with the first partisan regements, battalions and brigades. The partisan press disseminated turth about our liberation struggle and about ahe situation on the battlefields of the world and played an important role in the political mobili-

zation of the masses. Today we do not know how many those materials there were, when and where they were published, by what units and on what terrains, since those written texts were soon destroyed and in a limited number published, owing to primitive techniques in that time and the rapid dynamics of the armed rebellion and the revolution. What we certainly do know is that there were many of those materials and that very few of them survived the whirlwinds of the revolution. Among those first written texts certainly »Gerilac« (the Guerilla fighter) occupies a distinguished place, being the first partisan newspaper in Bosnia and Herzegovina. It appeared immediately with our first armed actions in Bosanska Krajina, in those early August days 1941 and throughout its publication it was not only an excellent informative but also propagandistic paper.

The cultural activities in the course of the people's liberation war in Bosnia and Herzegovina was especially intense in places where considerable territories and bigger towns were liberated. Those partisan centres, radiated and influenced not only further developments and events in Bosnia and Herzegovina itself, but also had strong repercussions in other parts of Yugoslavia. The liberation of Bihać in autumn 1942 and the creation of the so called »Republic of Bihać«, when Bihać became not only the political but also the cultural focus of our revolution, was a strong impetus for a more comprehensive and varied cultural activity. Here in the first place we ought to point out the Theatre of National Liberation which played an important role in spreading out the theatrical culture in those rough war times. Daring and inspired performances of the dramatic texts of Nušić, Kočić, Chekhov, Čapek, Gogol were staged in this theatre. The partisan audience had an extraordinary opportunity to hear through chorus and solo recitals in expertly and inspired interpretations poetic torrents of Mayakovski, patriotic and social poetry of Šantić and Rakić as well as poetic products of their war mates — poets.

The partisan press performed a special role in the cultural activities. The significance of the »Drinička Borba«, »Oslobođenje«, »Glas«, »Front Slobode«, »Mladi Krajišnik« and other papers is of inappreciable importance. Apart from war reports, articles and ordinary journalistic informations, on the pages of our newspapers from that time, the strong poetic word of Vladimir Nator, Branko Ćopić, Skender Kulenović, Ivan Goran Kovačić, Risto Tošović and other poets found its place and by its very presence changed the physiognomy of the papers, bringing fresh air into our war press and by the zealous verses strengthened the warlike spirit of the people. The poetic word of these poets became the property of the whole rebellious people and identified itself with their struggle.